

حقوق و امتیازات مقررہ قانونی در راستای حمایت و حفاظت

از محیط زیست در اسلام و قرآن

(تاریخ دریافت ۱۴۰۱/۰۵/۱۵، تاریخ تصویب ۱۴۰۱/۱۲/۱۲)

میلاد خلیلی^۱

کارشناسی ارشد حقوق عمومی دانشگاه آزاد میبد

دکتر زهرا ستایش

دکتری برنامه ریزی شهری دانشگاه آزاد نجف آباد

چکیده

قانون از ارزش‌ها یک مداخله به اقدام جامعه مهمی فر ناقض رفتارها یا نگارجرم و ی آنها می نماید. یکی از این ارزشها، محیط زیست است که قانونگذار ایرانی به حمایت کیفری از آن پرداخته است. در سیاست کیفری تقنینی ایران، حمایت کیفری از محیط‌زیست شهری در قالب جرمانگاری رفتارهای مخرب علیه درختان، پسماندها، آلودگی هوا، آلودگی و آلودگی صوتی و همچنین تهدید علیه بهداشت عمومی به عمل آمده است؛ اما چالشهای مهمی همچون پراکندگی قوانین و نبود قانونی منسجم و تعارض مقررات کیفری با یکدیگر در راستای کارایی و پویایی سیاست کیفری ایران در حوزه حمایت کیفری از محیط‌زیست شهری وجود دارد که در این مقاله که با روش تحلیلی - توصیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای نگارش شده است به ارزیابی رویکرد مقنن و چالشهای پیش گفته پرداخته خواهد شد. همراه با توسعه و پیشرفت صنعت و فن آوری در جهان به منظور رفاه بشر، انحراف و مشکلاتی نیز به وجود آمده است. پیشرفت و تعالی بشر در گرو توسعه‌های «متعادل و» «متوازن» است و نظام حقوقی نقش غیر قابل انکاری در این زمینه بر عهده دارد؛ زیرا هر کدام از بخشهای مختلف درصدد رشد و توسعه خود هستند و در این مسیر ممکن است تنازع و اختلاف به وجود

^۱ نویسنده مسئول

بیاید که نظام حقوقی باید با بهره‌گیری از علوم و دانش‌های مختلف خود اصولی را به منظور برقراری تعادل و امن‌یت از زندگی بشر تعریف و تبیین کنند. «محیط زیست» یکی از زمینه‌هایی است که اگر نظام حقوقی به آن توجه لازم نداشته باشد ممکن است، در زیر چرخ‌های پیشرفته‌های صنعتی و فن‌آوری که با هدف تأمین رفاه بشر و زیستن راحت و بیدغدغه، در حال رشد و توسعه‌اند، منکوب و نابود شود بنابراین حمایت و حفاظت از محیط زیست به عنوان یکی از ارزش‌های اساسی و اصلی جامعه و یکی از دغدغه‌های نظام حقوقی هر کشوری است به گونه‌ای که حق برمحیط زیست سالم در کنار سایر ارزش‌های متعالی همانند، حق حیات، حق سلامتی و حق به زندگی با استاندارد قرار گرفته است بنابراین سیاستگذاران نظام کیفری به عنوان بخشی از نظام حقوقی باید با توجه به اهداف و اصول حقوق کیفری در این زمینه چاره‌اندیشی کنند و با اتخاذ تدابیر و سیاست‌های مناسب، زمینه تعرض و تجاوز به «محیط زیست» را از بین ببرند و یا آن را تحت کنترل خود قرار دهند. تدبیر و برنامه‌ریزی مذکور به لحاظ اصل «سلسله‌مراتبی هنجارها» نیز لازم و ضروری است. اساسی‌ترین ویژگی حق شناس شده در قلمرو حقوق، داشتن ضمانت اجرا یا تضمین اجرای آن می‌باشد.

واژگان کلیدی: حفاظت از محیط زیست، خسارات زیست محیطی، حقوق اسلامی، محیط زیست، منابع طبیعی

مقدمه

یکی از راه‌های حفاظت محیط زیست بحث تدوین قوانین کیفری است. این قانون‌گذاری می‌تواند در دو سطح داخلی و بین‌المللی وجود داشته باشد. در سطح داخلی تدوین قانون توسط نهادهای قانونگذار داخلی انجام می‌گیرد به گونه‌ای که قانون‌گذار جرائم را احصا نموده و مجازات هر جرم را بیان می‌نماید اما قانونگذاری در سطح بین‌المللی از طریق مجامع بین‌المللی مربوطه و به وسیله معاهدات و بوسیله و قطعنامه و اعلامیه‌هایی نظیر قطعنامه‌های شورای اقتصادی

و اجتماعی سازمان ملل متحد صورت می پذیرد. بحث بعدی مسئله ضمانت اجرای این مصوبات یا اسناد بین المللی است (مشهدی، علی، بررسی ضمانتنامه های حقوقی مقابله با آلودگی هوادر حقوق محیط زیست ایران و فرانسه، بیان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهیدبهشتی، ۱۳۸۶: ۲۶) که رعایت این اسناد چگونه تضمین می گردند. در ادامه به مباحث آلودگی هوا می پردازیم.

حقوق محیط زیست شاخه ای از علم حقوق است که از دیدگاه حقوقی به مقوله محافظت از محیط زیست می پردازد. در این معنا، بحث حفاظت از محیط زیست و منابع طبیعی جنبه واقعی به خود میگیرد و قانونگذار در قالب مقررات، افراد و حثیدولت را ملزوم به رعایت قواعدی می نماید که هدف نهایی آنها حمایت از محیط زیست است. درواقع حقوق نقش بسزایی در این حفاظت دارد به گونه ای که امروزه ضرورت حمایت حقوقی از محیط زیست در دستور کار کشور قرار گرفته است و زمینه های حفاظت نیز فراهم گردیده است در اصل نقش حفاظت از محیط زیست در سرنوشت تمامی نسل ها تاثیر دارد کاربرد علم حقوق در حفاظت از محیط زیست از دو جهت قابل توجه به نظر می رسد: ۱. ایجاد الزام قانونی برای رعایت موازین زیست محیطی به نحو گسترده و عمومی. ۲. پی ریزی ضمانت های لازم جهت تحقق مسئله حفاظت از محیط زیست که مقوله دوم خود از جهت کیفری و مدنی قابل بررسی می باشد (ضمانت های کیفری زیست محیطی در نظام حقوقی ایران و انگلستان، همان). یکی از راههای حفاظت محیط زیست بحث تدوین قوانین کیفری است. این قانون گذاری می تواند در دو سطح داخلی و بین المللی وجود داشته باشد. در سطح داخلی تدوین قانون توسط نهادهای قانونگذار داخلی انجام می گیرد به گونه ای که قانون گذار جرائم را احصا نموده و مجازات هر جرم را بیان می نماید اما قانونگذاری در سطح بین المللی از طریق مجامع بین المللی مربوطه و به وسیله معاهدات و بوسیله و قطعنامه و اعلامیه هایی نظیر قطعنامه های شورای اقتصادی اجتماعی سازمان ملل متحد صورت می پذیرد. بحث بعدی مسئله ضمانت اجرای این مصوبات یا اسناد بین المللی است (مشهدی، علی، بررسی ضمانتنامه های حقوقی مقابله با آلودگی هوادر حقوق محیط زیست ایران و فرانسه، بیان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهیدبهشتی، ۱۳۸۶: ۲۶) که

رعایت این اسناد چگونه تضمین می گردند. در ادامه به مباحث آلودگی هوا می پردازیم.

انسان به عنوان جزئی از این جهان، باید با دیگر مخلوقات خداوند همکاری سازنده و پایدار داشته باشد. محیط زیست و طبیعت، محلی است که انسان در آن متولد شده و رشد و نمو کرده است و گهواره انسان محسوب می شود. بدین سبب، باید به گونه ای با آن رابطه برقرار کند که ضمن برخورداری از مواهب طبیعی، در حفظ سلامت و پایداری آن نیز بکوشد. آلودگی هوا و آثار سوء آن محدود به یک کشور نیست بنابراین بایستی تمام کشورها در جهت کنترل و مبارزه با آن تلاش کنند به عنوان نتیجه می توان گفت: آسیب به محیط زیست آسیب به خود انسان است مخا رات حاصل از آلودگیهای محیط زیست، علاوه بر محیط زیست بر روی سلامتی و بهداشت انسان تأثیرات سوء خود را به جای نهاده تا جایی که این موضوع منتج به وضع قوانین و مقررات متعددی گردیده است. در کشور ایران قوانین کیفی متعددی در ارتباط با آلودگیهای محیط زیست وضع شده است بی شک ادامه بقای همه موجودات زنده با محیط زیست آنها در هم گره خورده است و رابطهای غیرقابل انکار میان آنها وجود دارد. لذا ثبات محیط زیست و مقابله با آلودگی آن از اهمیت بسیار ویژه ای برخوردار است. در این راستا اقدامات گسترده ای در سراسر دنیا صورت پذیرفته است. یکی از این اقدامات ارائه محصولات مبتنی بر فناوریهای نوین به ویژه فناوری نانو است. امروزه توانایی فناوری نانو در حوزه های مختلف بر کسی پوشیده نیست. رشد و توسعه فراینده صنعت و تکنولوژی در دهه های اخیر، گرچه آسایش را برای بشر در پی داشته است، لیکن حیات وزندگی انسان را با مشکل و دشواریهایی مواجه نموده و عواقب سوئی در پی داشته است، یکی از این آثار سوء مربوط به آلودگی و تخریب و از بین رفتن منابع آبی می باشد. بحران محیط زیست اینک به شکل یک مشکل جهانی و بین المللی درآمده و تلاشهای گسترده ای از سوی کشورهای مختلف و نیز سازمانها و مجامع بین المللی و منطقه ای در جهت مقابله با آلودگیها و تخریب محیط زیست صورت میگیرد. در کشور ما نیز هر چند به تازگی به این بحران خطرناک توجه بیشتری شده است، لیکن هنوز به صورت شایسته و جدی مورد توجه توده مردم

وسازمانها و نهادهای دولتی و خصوصی قرار نگرفته است در حوزه محیط زیست نیز این فناوری کاربرد بسیار گستردهای دارد و گزارشهای جهانی نیز این موضوع را تایید مینمایند. یکی از بخشهای اساسی در محیطزیست، هواکره یا اتمسفر است که صیانت از آن برای همه موجودات زنده از اهمیت خاصی برخوردار است. مهمترین کاربردهای فناورینانو در این بخش، نانوکاتالیزور و نانوغشاها هستند و برای هر کدام از آنها محصولات مختلفی در بازار قابل دسترسی است. عناصر محیط زیست ما نیازمند تحول جدی در مبانی حقوقی مسئولیت در این زمینه و پیش بینی ضمانتهای ویژه خسارات زیست محیطی هستیم. مسائل مربوط به محیط زیست و مبارزه با آلودگی و تخریب آن و منابع آبی مانند بسیاری از موضوعات اجتماعی به دور از مسائل حقوقی نبوده و جنبههای گوناگون حقوقی به دنبال دارد. و از همان ابتدا و در برقراری قوانین و مقررات مربوط به حفاظت از منابع آبی و نیز تعقیب و پیگرد مرتکبین جرایم علیه منابع آبی حقوق دخالت کرده و نقش بسزا دارد. امید است بکوشیم محیط زیستی بدون آلودگی و بدون انجام جرم در جامعه داشته باشیم.

بخش اول: مفهوم شناسی

بند اول: تعریف محیط زیست

عوامل تشکیل دهنده محیط زیست طبیعی را می توان به دو قسمت عوامل جاندار و بی جان تقسیم کرد: الف) عوامل جاندار، عبارتند از: حیات وحش، پوشش گیاهی عوامل بی جان، عبارتند از: آب و هوا و خاک (نقی زاده انصاری، مصطفی، حقوق کیفری محیط زیست، ققوس، تهران، ۱۳۷۶: ۱۶) محیط زیست از دو کلمه ی (محیط) و (زیست) تشکیل شده است: محیط: مجموعه ی عوامل فیزیکی، شیمیایی، بیولوژیکی و عوامل اجتماعی که در یک لحظه معین قادر به اثر گذاردن، مستقیم یا غیرمستقیم فوری یا زماندار در موجودات زنده و فعالیت انسان باشند. محیط یعنی احاطه کردن و فرا گرفتن و در برداشتن است. زیست: چیزی است که یک شخص برای زنده ماندن به آن نیاز دارد، یعنی هستی و وجود داشتن (قاسمی، ناصر، حقوق کیفری محیط زیست، تهران، ۱۳۸۴: ۹). در یک تعریف ساده می توان گفت: محیط زیست عبارت است از هرآنچه که پیرامون ما را احاطه نموده است در

این تعریف محیط زیست خود به دو دسته محیط زیست طبیعی و انسان ساخت تقسیم می گردد (باقری زرین قبایی، حسین، ضمانت های کیفری زیست محیطی در نظام حقوقی ایران و انگلستان، خرسندی، تهران، ۱۳۹۶: ۱۵).

بند دوم: محیط زیست در اصطلاح حقوق

محیط زیست عبارت است از مجموعه ای به هم پیوسته از عوامل و شرایطی که حیات و دوام موجودات زنده به آن وابسته است، بر اساس تعریف فوق حقوق محیط زیست از قواعدی بحث میکند که حاکم بر روابط انسان و عوامل محیط زیست می باشد بنابراین حقوق محیط زیست رفتارها و افعال انسان را که میتواند منجر به اثرات سوء یا تخریب و آلودگی محیط زیست و منابع طبیعی گردد تحت انضباط و کنترل در می آورد (کارترین، روش، بایسته های حقوق محیط زیست، بی نا، تهران: ۱۳۹۰: ۳۰۲، Garner, Brayan Editor (575th Ed, p, 8 in chief), Black s Law Dictionary,

بند سوم: تعریف اصطلاحی هوا

هوا از جنبه های حقوقی همچون آلودگی هوا، اثرات آلودگی، آثار مستقیم و غیر مستقیم، آلودگی صوتی و چگونگی مقابله با آنها برخوردار است. یکی از این جنبه ها که مورد بحث است آلودگی هوا می باشد هوا ملکول های پراکنده ی موجود در فضای زمین است که جو نامیده شده و جو زمین نیز شامل پوششی از گازهاست که به لایه های مختلفی تقسیم شده است (مشهدی، علی، همان).

حقوق آلودگی هوا در حوزه های تخصصی گرایش نو ظهور حقوق محیط زیست محسوب می گردد و منظور از آن مجموعه قوانین و مقررات و اصول حاکم بر کنترل و حفاظت از هوای پاک است. در این علم تلاش می شود تا با استفاده از مبانی، ابزار ها و روشهای مورد استفاده در گرایش های مختلف علم حقوق، نظام حقوقی حاکم بر آلودگی های جوی تحلیل گردند (مشهدی، علی، حقوق آلودگی هوا، خرسندی، تهران، ۱۳۹۲: ۲۸). آلودگی هوا به عنوان پدیده ای ناراحت کننده و اضطراب آور برای مردمی است که در شهرهای شلوغ زندگی می کنند و مسئله ای که مستقیماً با سلامتی عمومی انسان ها و محیط زیست مرتبط است. در کشورهای جنوب عموماً مسئله آلودگی هوا و لزوم وضع و اجرای قوانین و مقررات

در این زمینه هنوز جز دغدغه های سیاستگذاران نیست و تا مسئله آلودگی هوا به مرز بحرانی خود نرسیده باشد اقدامات پیشگیرانه در این زمینه جایگاهی ندارد و صرفاً آنچه که برای این کشورها اهمیت دارد مسائل مربوط به توسعه اقتصادی و مقابله با مشکلات چون فقر و بیکاری است (ایولان، جهان سوم و بحران محیط زیست، دانشگاه فردوسی، مشهد، ۱۳۷۳: ۲۶).

از جمله مهمترین آثار آلاینده هوای بر سلامتی جسمانی که می توان برشمرد عبارتند از: مسمومیت، ناراحتی های شدید چشمی و... (اعتمادی، یوسف، سیر تحول قوانین منابع طبیعی و محیط زیست، بی تا، تهران: ۱۳۸۳: ۹۶). از آثار روانی آلودگی هوا می توان به افسردگی، افزایش احساس خفه شدگی، عصبانیت و بی حوصلگی اشاره نمود (Laura, Cresswell, Air pollution, Fact sheet , p series Key, Manchester Metropolitan University, ۱۸).

آلودگی هوا بر گیاهان آثار مستقیم و غیر مستقیم دارد. با توجه به تراکم مواد آلاینده، قدرت تحمل گیاه و وضعیت و مدت زمان تماس، اثرات مختلفی از خود بر جای می گذارد. کوچک ماندن اندام گیاه، تغییرات آنابولیستی و کاتابولیستی، اعمال آنزیمی، تغییر رنگدانه ها، کم شدن گرد افشانی گیاهان از جمله آثار این آلودگی به شمار می آید (جلیلیان، علی، آلودگی هوا و گیاهان، کشاورز جوان، تهران: ۱۳۸۴: ۹). (اعتمادی، یوسف، سیر تحول قوانین و مقررات منابع طبیعی و محیط زیست، بهنامی، تهران: ۱۳۸۳: ۹۷۸). از نظر یک گیاه پزشک، باید خسارت و آثار آلودگی هوا را در گیاهان و درختان جستجو کرد. در فضاهای شهری گیاهان و درختان به مانند انسان ها بیشترین آسیب را محتمل می شوند و معمولاً گیاهان پهن برگ آسیب جدی تری می بینند. گیاهان غالباً به علت ورود بیشتر مواد آلوده کننده از مجرای تنفسی دچار نوعی بیماری به نام تب گیاهی می شوند و در نتیجه این عارضه آشفته گیاهی ظاهر شده و تمامی برگها بر زمین می افتند و حتی ممکن است به طور کلی گیاه را از بین ببرند (عبداللهی، محسن، تغییرات آب هوایی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۹: ۸۵). تعدادی از حیوانات تحت تاثیر تهاجم مستقیم مانند استنشاق محصولات سمی قرار می گیرند. در حالی که برخی از حیوانات به طور غیر مستقیم از طریق جذب گیاهانی که به آلاینده های مختلف

هوا آغشته شده اند تحت تاثیر واقع می شوند و ممکن است علاوه بر صدمات ریوی و تنفسی در باروری و تولید مثل نیز دچار مشکل شوند(شوون، پل، آلودگی هوا، ترجمه کریم کوشا، انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۶۹: ۸۸).

بند چهارم: ضمانت های حفاظت از محیط زیست

ضمانت، به معنای توان داری و پابندانی می باشد و با عنوان گارانتی نیز شناخته می شود^۱ امروزه محیط زیست و حفاظت از آن، آنچنان ارزش اخلاقی و اجتماعی تبدیل شده است که حمایت کیفری در آن ضرورت دارد. با این حال حقوق کیفری برای حمایت از محیط زیست مستلزم ملاحظه بایسته هایی است که بدون توجه به آنها نمی توان به توفیق این حقوق امید بست. انتخاب رویکرد مناسب در مجازاتهای زیست محیطی، شناسایی مسئولیت کیفری برای اشخاص حقوقی ناقض حقوق محیط زیست و ایجاد و تقویت نهادهای نظارتی مدرن و پیشرفته از جمله این بایسته ها می باشند.

۱- ضمانت مدنی: در اینجا دو نوع ضمانت نامه وجود دارد قاعده Sic utere و قاعده مزاحمت های ناشی از مجاورت که به آنها می پردازیم. منظور از ضمانت های مدنی آن دسته ضمانت هایی هستند. در این مقوله عمدتاً جبران خسارت به شکل پرداخت پول انجام می گیرد هر چند که در بسیاری از موارد با پرداخت پول نمی توان خسارت وارده به محیط زیست را جبران نمود اما به هر حال به منظور جبران بخشی از زیانهای وارده چاره ای جز توسل به این طریق و وصول پول نمی باشد چرا که حد اقل می توان با این پول بخشی خسارت وارده را جبران نمود یا از آن به منظور بهسازی قسمت دیگری از محیط زیست استفاده کرد. در نظام حقوقی ایران، قانون مسئولیت مدنی اصل کلی جبران خسارت در نتیجه تقصیر یا بی احتیاطی را مورد توجه قرار داده است که از آن می توان برای الزام مختلف به جبران خسارت وارده به محیط زیست استفاده نمود (دکترهمزی، خیرالله، توجیه آرای مدنی و ضمانت اجرایی عدم رعایت آن، بی نا، تهران، ۱۳۸۰: ۲).

الف) قاعده Sic utere: پیش بینی مسئولیت قهری به عنوان یک ابزار پیشگیرانه موثر در حوزه محیط زیست محسوب می شود (Marilena, Uliescu, «La responsabilité pour les dommages écologiques», Revue d droit

comparé, n° ۱۹۹۳, e۲). مسئولیت قهری یا مسئولیت مدنی به معنای خاص هنگامی است که شخص از تعهدهای قانونی و عمومی سرپیچی میکند (کاتوزیان، ناصر، دوره مقدماتی حقوق مدنی، وقایع حقوقی، یلدا، تهران، ۱۳۷۱: ۹). بنابراین، در صورتی که شخصی در اثر ایجاد آلودگی هوا به دیگری خسارت وارد کند موظف به جبران خسارات وارده خواهد بود. ممنوعیت انجام اقداماتی که باعث انتشار دود و آلودگی هوا می شد سابقه ای طولانی داشته و زمینه های آنرا میتوان در قواعد حقوق در یافت کرد. برابر قاعده معروف حق خود را چنان اعمال کن که سبب اضرار غیر نگردد و بر اساس این قاعده در حقوق قدیم مالک مسئول دود بود که سبب ورود خسارت به اموال و اشخاص میگردد (Caro, A, International Environmental Law Reports, Cambridge University Press, vol ۱۹۹۹, ۱. ۲۹۹p).

ب) قاعده مزاحمت های ناشی از مجاورت: قاعده دیگری که می توان آن را در سنتهای حقوقی فرانسه یافت، ریشه در نظریه مزاحمت های غیر عادی ناشی از مجاورت می باشد. این نظریه ریشه در تاریخ یک جانشینی انسانی داشته و در پرتو حقوق همسایگی یا همجواری توسعه یافته است. در زمینه مقابله با آلودگی هوا و مشکلاتی از این دست نیز این نظریه و قاعده نقشی اساسی دارد. براساس این تئور ی، مزاحمت های ناشی از مجاورت شامل کلیه اقداماتی می شود که باعث ایجاد مزاحمت نسبت به مجاورین می گردید. این مزاحمتها در مورد هوا می توانست شامل اقدامات آلوده کنند های نظیر انتشار دود، بو، ذرات گردوغبار، سروصدا و غیره گردد، که بدنبال آن مسئولیت مدنی شخص مالک یا مجاور مطرح میگردد در رویه قضایی فرانسه موارد متعددی تحت عنوان مزاحمت های غیرعادی ناشی از مجاورت مورد شناسایی واقع شده است که در ادامه به آنها می پردازیم (انصاری، مهدی، بررسی نوآوری های لایحه قانون مسئولیت مدنی فرانسه، فصلنامه اطلاع رسانی حقوقی، معاونت حقوقی ریاست، تهران: ۱۳۸۸: ۹۹).

۲- ضمانت های کیفری: حفاظت از محیط زیست از طریق قوانین کیفری، بخش دیگری از حقوق محیط زیست که با نگاه خاص به مسئله حفاظت می نگردد که ورود هرگونه خسارت و آسیب به محیط زیست را با قید مجازات ممنوع می

نماید. این نوع از حفاظت، علاوه بر اقدامات بین المللی نیز مورد توجه بوده و علاوه بر تصویب کنوانسیون قطعنامه ها و اعلامیه هایی در این را بطه صادر گردیده است که اغلب آنها کشورها را تشویق به حفاظت کیفری از محیط زیست و تکمیل قوانین داخلی در این زمینه می نماید. همانگونه که اشاره شد هدف از اعمال مجازات ها، پیشگیری از وقوع جرم، می باشد که در جمهوری اسلامی ایران اجرای این مهم به عهده قوه قضائیه است

بند پنجم: ضرورت حفاظت کیفری بین المللی از محیط زیست

اصل همکاری بین المللی که در حقوق بین الملل محیط زیست به عنوان یکی از شاخه های حقوق بین الملل عمومی تلقی میگردد و جایگاه خاصی دارد. در این چارچوب، بهره‌برداری منطقی و معقولانه از مدیریت منابع مشترک همچون منابع آبی فرامرزی و دریاچه های بین المللی، تغییرات آب و هوا و تنوع زیستی نیازمند همکاری های بین المللی است. بلاشک امروزه محیط زیست همچون توسعه از مهمترین مصادیق همبستگی بین المللی به شمار آمده و در چارچوب مسائل مربوط به حقوق بشر مورد بررسی قرار می گیرد. ضرورت حفاظت از محیط زیست مشکلی وسیع و پیچیده در حقوق بین المللی است وقتی نظامهای حقوقی در مقابل مشکلات و مسائل جدید قرار می گیرند ابتدا از فنون موجود استفاده می نمایند ولی کم کم به ابداع و ایجاد فنون جدید و نو می پردازند درخصوص محیط زیست نیز شاهد همین روند بودیم و این مشکل یک همبستگی بین المللی را خواهان است تا بتوان از محیط زیست حمایت کرد و ابداعی که می توان از آن نام برد جلوگیری از صدور آلودگی با همکاری کشورهای دیگر است (امیر، اجمند، حفاظت و همبستگی بین المللی از محیط زیست، بی نا، تهران، ۱۳۸۰، ۴۵).

بخش دوم: ضمانت کیفری آلودگی هوا

آلودگی هوا تبدیل به یکی از مهم ترین و پیچیده ترین معضلات محیط زیست جهانی شده است، پیامدهای بسیار گسترده و گوناگونی بر بخش های مختلف اجتماعی، اقتصادی، صنعتی و کشاورزی و همچنین، خود محیط زیست دارد که در صورت بی توجهی یا عدم اتخاذ تدابیر شایسته در برابر آنها میتوانند

صدمات جبران ناپذیر انسانی و محیط زیستی وارد سازند. جرائم زیست محیطی مانند تمام جرائم دیگر باید واجد سه عنصر قانونی، مادی، و معنوی باشد.

بند اول: بررسی ضمانت کیفری بر اساس سه رکن جرایم زیست محیطی

قلمرو مادی محیط زیست گسترده است و می تواند در اشکال مختلف مورد تعدی و تجاوز قرار گیرد. رکن مادی جرایم زیست محیطی، اغلب توسط اعمالی همچون آتش زدن، قطع کردن، شکار و صید غیرمجاز و امثال آن صورت می گیرد. رکن معنوی جرایم زیست محیطی دربردارنده قصد مرتکب برای فعل یا ترک فعل مجرمانه است. در اینجا لازم به ذکر است که این قصد، وجه تمایز جرایم عمدی از غیرعمدی را نیز تشکیل میدهد و درنهایت رکن قانونی جرایم زیست محیطی است که فعل یا ترک فعل از سوی مقنن جرم تلقی میشود. از حیث مجرم: مرتکبان جرایم زیست محیطی را میتوان به اشخاص حقیقی و حقوقی تفکیک کرد از حیث مجنی علیه: در تعیین مجنی علیه، جرایم زیست محیطی چند مشکل عمده وجود دارد. در وهله نخست، اگر محیط زیست را به عنوان مجنی علیه تلقی کنیم، این مجنی علیه دارای شخصیت حقیقی و حقوقی نیست. بنابراین با شناسایی ذینفع در دعاوی کیفری زیست محیطی شاید بتوان امیدوار بود که حمایت بهتری از محیط زیست تضمین شود با عنایت به موارد بالا، اینجاست که تشکیل محکمه خاص ملی و بین المللی برای حفاظت از محیط زیست به عنوان میراث مشترک بشریت ضروری است (عبداللهی، محسن، حقوق کیفری محیط زیست، دانشگاه پیام نور، تهران، ۱۳۸۸: ۳۵).

همانطور که می دانیم قواعد بین المللی یا معاهداتی هستند، یعنی برای آنکه بتوان عملی را در سطح بین الملل جرم دانست باید آن رفتار در عهدنامه ها و عرف بینالمللی عنوان جرم بین المللی داشته باشند تا نسبت دادن عنوان جرم به آن اعمال مشروعیت پیدا کند. به عبارت دیگر میتوان گفت که جرم از نظر حقوق بین الملل به معنای رفتار مخالف با حقوق بین الملل است که کشورها بر مبنای معاهده و یا عرف بین المللی آن را جرم شناخته اند. بنابراین نمی توان عملی را جرم بین المللی دانست مگر آن که مقررات حقوق بین الملل آن را جرم شناخته

باشد(ضیایی بیگدلی، محمدرضا، حقوق بین الملل عمومی، گنج دانش، تهران، ۱۳۸۵: ۲۷۷). البته دادگاه نظامی نورنبرگ جنایت بین المللی را این گونه تعریف می کند جنایت بین المللی رفتاری است که به عنوان یک عمل مجرمانه، مورد تأیید جهانیان بوده و چنان مسأله ی حادّی میشود که مورد اهتمام جامعه ی بین المللی است و به دلایل معتبری چند، رسیدگی به آن نباید در صلاحیت انحصاری دولتی قرار گیرد (Feb. ۱۹US Military Tribunal at Nuremberg, ۱۵۴۸۱۹۵۳ Ann, Dig ۶۳۲ at ۶۳۶). در ماده ی ۲۲ اساسنامه ی دیوان کیفری بین المللی خود را نشان میدهد. ماده ی ۲۲ اساسنامه بیان می کند: ۱. هیچ کس به موجب این اساسنامه مسئولیت کیفری نخواهد داشت مگر اینکه عمل وی در زمان وقوع منطبق با یکی از جرایمی باشد که در صلاحیت دیوان است. ۲. تعریف جرم بر اساس اصل تفسیر مضیق به عمل میآید و توسل به قیاس برای تعریف آن ممنوع است(کریانگ ساک کیتی شیایزری، حقوق بین الملل کیفری، ترجمه ی بهنام یوسفیان و محمد اسماعیلی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها، تهران، ۱۳۸۳: ۹۷).

الف) عنصرمادی. از لحاظ عناصر تشکیل دهنده ی جرم، عنصر مادی این جرم بطور مطلق و با آورده شده است، با این حال به نظر میرسد که عبارت آلوده کردن شامل ترک فعل نیو می شود چنانکه مدیر کارخانه ای که مواد آلاینده را وارد آبهای عمومی می سازد، اگر پس از آلوده سازی محیط یک خانه به وسیله تحت مسئولیت خود، اقدام به نصب دستگاههای تصفیه یا کاهش می توان آلودگی یا جلوگیری از آلودگی نماید، به دلیل ترک فعل مشمول عنوان مجرمانه قرار میگیرد به تعبیر دیگر عنصر مادی این جرم اقدام علیه بهداشت عمومی و آلوده کردن محیط زیست است که از راههای مذکور در این ماده و راههای مشابه محقق می شود و ممکن است در قال فعل مرتب یا منفی محقق شود(تقی زاده انصاری، مصطفی، حقوق کیفری مویط زیست نشرقوس، تهران، ۱۳۷۶: ۲۰).

ب) عنصرمعنوی. با نگاهی به ظاهر این ماده ملاحظه می شود که به عنصر معنوی جرم اشاره نشده است. اما همچنان که در گذشته بیان شد جرایم

زیست محیطی جرایمی عمدی هستند بنابراین تعمد و آگاهی از مجرمانه بودن عمل الزام است و اگر این کارها از روی خطا نورت گیرند مشمول حکم این ماده نخواهند بود با توجه به موضوع خطا بودن و عدم تعمد در فعل، محل تناقض شکل میگیرد، خطای را میتوان رفتاری مبتنی بر بی مبالاتی، غفلت و سهل انگاری نتیجه، اعمال مجازات برای مرتکب آن است و بیشتر در جرایم غیر عمدی قابل تصور میباشد. (زراعت، عباس، شرح قانون مجازات اسلامی، ققنوس، تهران، ۱۳۸۲: ۳).

(ج) عنصر قانونی. در این صورت میتوان گفت قانون جدید فقط آن قسمت از قانون را نسخ مینماید که با آن وحدت موضوع دارد، یعنی مخصوص قانون جدید قانون قدیم است برسد استناد به ماده ۳۶ قانون مدیریت پسماندها مصوب ۳۱۳۱ زمانی است که صرفاً نگهداری، مخلوط کردن، جمع آوری، حمل و نقل، خرید و فروش، دفع، ندور تخلیه پسماندها در محیط، منطبق بر مقررات قانون مدیریت پسماندها نباشد بدون در نظر گرفتن اینکه آیا موجبات آلودگی را فراهم می نماید یا خیر (و در نورتی صورتی که فعل ارتكابی به تشخیص سازمان حفاظت محیط زیست، موجبات آلودگی محیط زیست و یا به تشخیص وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی موجبات تهدید علیه بهداشت عمومی را فراهم نماید به قطع یقین استناد قانونی ماده ۶۳۳ قانون مجازات اسلامی خواهد بود (حیاتی، عباسعلی، مقدمه علم حقوق، بنیاد حقوقی، تهران، ۱۳۸۹: ۱۸۳).

بند دوم: تعیین میزان مجازات در جرایم زیست محیطی

در قانون مجازات اسلامی، قانونگذار ماده ای عام و کلی در این مورد وضع کرده است که می توان آن را ناظر به جرائم زیست محیطی در مفهوم عام دانست. که در ادامه به آنها اشاره می گردد:

۱. قصد و نیت مرتکب. مقصود از مفهوم عام گرفته میشود به عبارت دیگر نیت مجرم از جرم می تواند آلودگی هوا، آلودگی صوتی، آلودگی حرارتی، آلودگی شیمیایی و... باشد که در هر صورت جرم محسوب می شود.

۲. ثمره و سود حاصل از جرم؛ به این توضیح می توان اشاره کرد که میزان

مجازات به گونه ای تعیین گردد که سود حاصل از ارتکاب جرم را بی مقدار نماید تا انگیزه مالی برای کسب سود و ارتکاب جرائم زیست محیطی کاهش یابد.

۳. مناسب سازی مجازات اعمالی با وضعیت مرتکب؛ بدین معنی که در انتخاب انواع مجازاتهای مندرج در قانون، قاضی باید وضعیت خاص متهم را از لحاظ اثر مجازات اعمالی مورد ارزیابی قرار دهد.

۴. میزان سرمایه و سود شرکت ها و موسسات؛ در این زمینه قضاوت باید به وضعیت مالی این اشخاص توجه داشته باشند. بدیهی است کارخانه ای که با داشتن سود سرشار از بکار بردن تمهیدات زیست محیطی خوداری می نماید به مراتب در مقایسه با کارخانه مشابه دیگری که در معرض ورشکستگی می باشد در وضعیت یکسانی قرار ندارد. در حقوق داخلی کشورمان، به موجب قانون مجازات اسلامی امکان اعمال تخفیف به متهم در چنین مواردی (وضع خاص متهم) وجود دارد.

بخش سوم: بررسی انواع مجازات های قابل اعمال

به نظر می رسد در صورت اثبات تخلف زیست محیطی، مجازاتهای مختلفی به شرح ذیل قابل اعمال می باشد که به توضیح مختصر دو مورد می پردازیم:

الف) حبس. هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود از قبیل: آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیربهداشتی فضولات انسانی و دامی و مواد زائد، ریختن مواد مسموم کننده در رودخانه ها، زباله در خیابانها و کشتار غیرمجاز دام، استفاده غیرمجاز فاضلاب خام یا پس آب تصفیه خانه های فاضلاب برای مصارف کشاورزی ممنوع می باشد. و مرتکبین چنانچه طبق قوانین خاص مشمول مجازات شدیدتری نباشند، به حبس تا یک سال محکوم خواهند شد. این نوع مجازات در کشور های اروپایی همچون انگلیس، فرانسه و آلمان به صورت شش ماه تا یک سال بوده که با مجازاتی همچون جبران خسارت زیست محیطی تغییر یافته است.

ب) جزای نقدی، نوع دیگری از مجازات جزای نقدی می باشد حال اگر کسی در این شرایط حساس و مخاطره آمیز بر خلاف این ماده عمل کند و این محدودیت و ممنوعیت را رعایت نکند به موجب ماده ۲۸ قانون، برای وی کیفر جزای نقدی از

پنج هزار ریال تا یکصد هزار ریال در نظر گرفته شده است که البته این جرائم در سالهای بعد با توجه به مسائل اقتصادی تغییر کرده است همچنین جریمه نقدی در کشور های اروپایی بسیار تاکید شده و میتوان گفت جای حبس را گرفته است و در اثر تخلف زیست محیطی فرد تحریم تجاری خواهد شد و این سند بین المللی در حال اجرا می باشد (قاسمی، ناصر، نگرش حقوق کیفری ایران درباره بزه آلودگی هوا، پژوهشگاه علوم انسانی، تهران، ۱۳۸۰: ۱۱۶). ج) مصادره اموال، د) تعلیل موسسه که در مورد اشخاص حقوقی به مثابه مجازات اعدام در اشخاص حقیقی می باشد.

بخش چهارم: مطلق یا مقید بودن جرائم زیست محیطی

محیط زیست به معنای عام شامل کل منابع طبیعی تجدید شونده شامل جنگلها، مراتع، منابع آبی و... بوده و طیف وسیع و گسترده ای از تعاریف تخصصی مربوطه را در بر می گیرد که همین امر در تفسیر ماهوی مربوطه به معنای قانونی محیط زیست اشکال هایی را بوجود آورده چرا که همین متن حقوقی محیط زیست را بصورت جامع و مانع تعریف نکرده است و قوانین موجود تعریفی از آن ارائه نداده اند بلکه در آنها از محیط زیست در رابطه با سه عنصر طبیعت منابع طبیعی شهر و مناظر سخن گفته است که در این راستا می توان به برخی از قوانین و مقررات موضوع مانند قانون حفاظت و به سازی محیط زیست و... اشاره نمود. به همین دلیل حقوق کیفری محیط زیست جزئی یا کلی شامل بخشهای متعدد از مقرراتی می شود که یا با ملاک هاو محک های تاسیس و یا بامحک های مادی و تعریف محیط زیست تاکید دارند. در حقوق انگلستان با توجه به درای صادره در دعوای آلفاسل علیه وودوارد که در سال ۱۹۷۲ توسط مجلس اعیان این کشور صادر گردید، گرایش به سمت مطلق بودن جرائم زیست محیطی است. در این پرونده، شرکت خوانده که تولید کننده کاغذ بود، از نظر موقعیت مکانی در مجاورت رودخانه قرار داشت، به گونه ای که فاضلاب آن به درون رودخانه ریخته می شد هرچند این شرکت به طور مرتب توسط دولت مورد بازرسی قرار می گرفت اما نهایتاً به دلیل ایجاد آلودگی در رودخانه مجاور، در دادگاه بدوی محکوم می گردد. در فرجام خواهی به عمل آمده در مجلس اعیان، رای صادره از دادگاه بدوی

با این استدلال که عیناً مورد تایید قرار گرفت در حقوق داخلی ما نیز تمایل قانونگذار در این زمینه به سمت مسئولیت مطلق متهم است، از نمونه های این گرایش می توان به ممنوعیت شکار و صید بدون پروانه یا قطع بدون مجوز درختان و... اشاره نمود که در آنها به مسئولیت کیفری مرتکب بدون توجه به قصد و نیت وی پرداخته شده است.

بخش پنجم: تعیین ذینفع در اقامه دعوای کیفری زیست محیطی

موضوع ذینفع در دعوای کیفری زیست محیطی، یکی از مسایل بحث برانگیز نظری و عملی است؛ در خصوص فرض اخیر، جرم را باید از مصادیق جرایم علیه منافع در نظر گرفت، در این جرایم فقط دادستان یا مدعی العموم دارای سمت قانونی الزم در نظر گرفت، در این جرایم فقط دادستان یا مدعیالعموم دارای سمت قانونی برای اعالم جرم و طرح دعوای کیفری در دادگاه صالح است. این در حالی است که در بسیاری از کشورها از جمله ایران، جرایم علیه محیط زیست در مقایسه ی با دیگر جرایم عمومی، در درجه ی دوم اهمیت قرار دارند؛ در همین رو است که دادستانها نیز نسبت به موارد مظنون به ارتکاب جرایم زیست محیطی توجه چندانی نشان نمیدهند. بی تردید تقویت نقش سازمانهای غیردولتی در دعوای زیستمحیطی یکی از راهکارهای مهم حل این مشکل خواهد بود. اقبال این سازمانها و شناسایی حق طرح دعوا به مقررات داخلی محدود نیست بلکه در بعضی از اسناد بین المللی مانند نیز مورد توجه قرار گرفته کنوانسیون حمایت از محیط زیست از طریق حقوق کیفری ماده ی ۱۱ این کنوانسیون به گروههای زیست محیطی از جمله سازمانهای است غیردولتی زیست محیطی به عنوان ذینفع برای طرح دعوای زیست محیطی، سمت اعطا کرده است. در همین راستا، دستور کار حکومت ها و قانونگذاران را برای تضمین غرامت حقوقی و جبران اقدامات اثرگذار بر محیط زیستی که غیرقانونی بوده یا حقوق قانونی را نقض میکنند، به ایجاد آیینهای قضایی و اداری فرامی خواند. مطالعهای تطبیقی حقوق سایر کشورها مبین این واقعیت است که برای پاسخگویی به این مشکل، کشورها تلاش کرده اند تا با نقش دهی به سازمانهای غیردولتی در فرایند کیفری این معضل را مرتفع نمایند. برای مثال، قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه در مواد ۱-۲ تا ۲۱-۲ مقررات

مفصلی برای حمایت از انجمنهای کمک به بزه‌دیدگان مقرر داشته است؛ به موجب این مواد، در صورت وجود برخی شرایط، این انجمن‌ها می‌توانند نقش شاکی پیدا کرده و حتی اقامه‌ی دعوا نمایند. در واقع، این انجمن‌ها می‌توانند برای وصول به اهداف نظام عدالت کیفری دادستان و بزه‌دیده را بسیار یاری رسانند (رمضانی، محمدحسین، پیشگیری و سرکوب جرایم زیست محیطی در پرتو اقدامات سازمانهای غیردولتی در نظام حقوقی ایران، مجله حقوقی دادگستری، تهران، ۱۳۹۰: ۲۲۰). باید قوانین موجود در حقوق ایران به گونه‌ای تدوین گردیده است که دایره مشمول ذینفعان را کاهش داده است. در حال به نظر می‌رسد با صراحت موجود در ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی همچنان باید گفت که اشخاص حقیقی که به طور مستقیم از یک تخلف زیست محیطی آسیب ندیده باشند حق اقامه‌ی دعوی کیفری را در مراجع قضایی ایران نخواهد داشت که این موضوع با توجه گستره و فراگیر بودن اثرات تخریب محیط زیست بر زندگی تمام انسانها قابل قبول نمی‌باشد، لذا لازم است ذینفع در اقامه‌ی دعوی زیست محیطی به نحو گسترده تعریف گردد به گونه‌ای که حتی کلیه کسانی که در داخل قلمرو یک کشور اقامت یا سکونت موقت داشته باشند نیز بتوانند حق دادخواهی و طرح شکایت کیفری را در این زمینه داشته باشند (حبیبی، محمدحسن، سازمان‌های داخلی حفاظت از محیط زیست، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۴: ۲۱).

بخش ششم: چالش ضمانت‌های کیفری

هر چند وجود قانون کیفری برای تشخیص هنجارها و رفتار در جامعه ضرورت دارد؛ اما برای ایجاد جامعه قانونمند تنها از سازوکار جرم‌انگاری متعدد نمی‌توان بهره‌جست؛ زیرا هر قانون کیفری قطع نظر از توالی فاسد آن، موجب تحدید و تضییع آزادیهای افراد و توسعه‌ی بخشی به حوزه اقتدار و کنترل و حاکمیت دولت می‌گردد. تصویب بیش از ۳۰۰ قانون کیفری ماهوی قطع نظر مقررات شکلی فروزان مؤید این ادعاست (حبیب زاده، محمدجعفر، پایان نامه چالش‌های حقوقی ضمانت کیفری، پیشین، تهران، ۱۳۸۲: ۴۱). یکی از اصول اساسی در زمینه سیاست کیفری، پیش‌بینی مجموعه قوانین منسجم و منظم به منظور تأمین اهداف آن است. زیرا اصل قانون بودن جرم و مجازات می‌طلبد که مجموعه جرائم

و مجازات‌ها در یک مجموعه واحد و منسجم بیان شود تا مجموعه تابعان حقوق کیفری با سهولت و به صورت شفاف و روشن با مجموعه جرم انگاری‌ها آشنا شوند. جرم انگاری‌ها باید در قانون کیفری عمومی منعکس در کنار قانون کیفری عمومی، قوانین تخصصی پراکنده‌ای وجود دارد که برای سامان دادن به امور فنی و تخصصی ایجاد شده‌اند. محیط زیست نیز یکی از موضوعات تخصصی است که نیازمند تدوین مجموعه‌ای واحد و منسجم است این شیوه در عمل فواید زیادی به دنبال دارد، زیرا در اثر این اقدام، مجموعه مواد قانونی از انسجام و نظم بیشتری برخوردار می‌گردند و قانونگذار به منظور ارتباط با مواد قانونی، دقت و توجه بیشتری می‌کند. شاید به این مطلب چنین پاسخ داده شود که این موضوع امری شکلی است و چندان اهمیتی ندارد. این موضوع در حقیقت برگرفته از اصل قانونی بودن جرم و مجازات است. وجود قوانین متعدد و افزایش جرم انگاری‌ها باعث سردرگمی تابعان حقوق کیفری می‌شود به گونه‌ای که گاهی قضات که مجری قوانین هستند، از تشخیص ناسخ بودن مجموعه مقررات عاجز می‌مانند، چه رسد به شهروندان عادی که موضوعات قوانین کیفری‌اند. همین موضوع باعث نادیده گرفتن اصل قانونی بودن جرم و مجازات می‌شود. بنابراین جرم انگاری‌ها باید در قالب الفاظ و واژه‌های صریح به شکلی روشن و در قالب قوانین مشخص اعلام گردد تا در عمل مجریان دچار ابهام نشوند و سلیقه و تبعیض حاکم نگردد. چنین رویه‌ای باعث تسهیل سیاست گذاری در آن موضوع می‌شود، زیرا هنگامی که یک کد تنظیم می‌شود، در امور محیط زیست باعث پراکندگی سیاست‌ها و برنامه‌ها و عدم هماهنگی لازم میان آنها می‌گردد. با دقت در قوانین کیفری محیط زیست در ایران، میتوان آشفتگی سیاست‌های حاکم بر جرائم و مجازات‌های پیش‌بینی شده را ملاحظه کرد. در نظام کیفری ایران در این خصوص رویه‌ای تلفیقی در پیش گرفته شده است و جرم انگاری‌های راجع به محیط زیست در قانون مجازات اسلامی و در قوانین پراکنده منعکس شده است که به چالش میزان احتمالی مجازات، شدت مجازات و رویکرد حاکم اشاره دارد (کوشکی، محمدحسین، چالش‌های نظام کیفری ایران در حوزه جرایم زیست محیطی، فصلنامه اطلاع رسانی حقوقی، تهران، ۱۳۸۶: ۷۱).

بند اول: میزان احتمال مجازات شدن

احتمال ارتکاب جرایم مصرح توسط اشخاص حقیقی و حقوقی و یا عمومی و خصوصی وجود دارد. روند روز افزون آلودگیهای ناشی از روند صنعتی شدن در ایران آلودگی اقتصادی و صنعتی. بهره برداری بی رویه و مصرف ناپایدار از منابع پایه و طبیعی. فعالیتهای غیر عادلانه آلودگیهای منابع محدود آب شیرین، خاک و هوا در شهرهای بزرگ موجب گردید که بشر برای مقابله با این تهدید نیاز به اقدامی قاطع از طریق اتخاذ تدابیر مناسب داشته باشد. حقوق بعنوان مهمترین ابزار اجتماعی و فرهنگی در تنظیم روابط اجتماعی نقش مهمی را بعهده دارد. زیرا بحث به نظم در آمدن مسائل زیست محیطی در قالب قواعد الزام آور می گردد. در این میان حقوق کیفری با توجه به ویژگی خاصی که دارد که همانا جنبه الزام آورو ضمانت اجرائی آن است که از کارآیی بیشتری برخوردار است. احتمال مجازات شدن مجرمین بستگی تامی به نظارت بر فعالیتهای شرکتیهای آلاینده محیط زیست دارد که زمینه را برای کشف و پیگرد متهمین فراهم خواهد کرد. این تساهل قضات نسبت به جرایم زیست محیطی، احتمال اندک مجازات شدن یکی از آسیبهای حقوق کیفری در حوزه محیط زیست به شمار میرود (Rees, ۲۰۰۶).

بند دوم: شدت و تناسب مجازات جرایم زیست محیطی و مقایسه با کشورهای اروپایی

این توضیح ضروری است که با جمع دو عامل می توان شدت مجازات های زیست محیطی را سنجید. چه قوانین بسیاری از کشورها مجازاتهای بسیار سبکی برای جرایم زیست محیطی وضع کرده اند که اعمال آنها معمولا اثراربابی اندکی به دنبال دارد و از طرف دیگر چنانکه در جای دیگر این نوشته ذکر شده مقامات ناظرو اجرایی نیز در نظارت، کشف و گزارش جرایم زیست محیطی به نهادهای قضایی، از خود جدیت لازم نشان نمیدهند (هادی، خراسانی، حمایت کیفری، بی نا، تهران، ۱۳۸۰: ۲۱). در اغلب کشورهای جهان رژیم جزایی خاصی رادرمورد حفاظت از منابع آبی به اجرا میگذارند؛ بدینجهت این مهم به عنوان موضوعی ویژه و خاص و در گونه های مختلف آن به ویژه در شکل دهی به سیاست جنایی تقنینی و گفتمان قانونگذار واسناد بین المللی درمورد حفاظت از محیط زیست و تحولات اجتماعی و جامعوی

ونهادهای مجری مجازات و سایر موارد قابل مطالعه و بررسی است. در این خصوص امری است که پرداختن به چنین تحقیقی را پراهمیت و ضروری می نمایاند (مظفری زاده، سجاد، پشگیری از جرائم زیست محیطی، فصلنامه اخلاق زیستی، تهران، ۱۳۹۲: ۱۶۴).

بند سوم: رویکرد حاکم بر مجازاتهای زیست محیطی

رویکرد حاکم بر مجازاتهای زیست محیطی از جهات مختلفی مانند اجتماعی، اقتصادی و اربابی قابل بررسی است که در اینجا بیشتر، این رویکرد از نقطه نظر اخیر مورد واکاوی قرار خواهد گرفت. هدف حقوق کیفری زیست محیطی جلوگیری از ارتکاب آن دسته از نقض های زیست محیطی است که قانونگذار آنها را پیشتر به عنوان جرم شناسایی و اعلام کرده است. در حوزه محیط زیست دست یافتنی تر است زیرا اکثر جرایم زیست محیطی توسط اشخاص حقوقی و در چارچوب سازوکارهای از پیش تعیین شده و به دیگر سخن با تصمیم قبلی که توام با محاسبه سود و زیان ناشی از جرم می باشد، ارتکاب می یابند. از اینرو روشن است که در چنین فضایی قانونگذار با شناسایی زمینه های ارتکاب جرم می تواند از طریق اتخاذ رویکردی مناسب به اهداف پیشگیرانه مجازاتها امیدوار باشد (Rees, ۲۰۰۶).

بخش هفتم: ضمانت پیشگیری

کارشناسان و مجامع زیست محیطی در عرصه های جهانی به این نتیجه رسیده اند که در پیش گرفتن راه های مؤثر حمایت از محیط زیست و منابع طبیعی امری اجتناب ناپذیر و حیاتی است. رمز و کلید اصلی موفقیت در تثبیت اقلیم زمین، کاهش مصرف سوخت های فسیلی است. با توجه به این مطالب، در اینجا به چند راه مؤثر برای مقابله با آلودگی هوا اشاره خواهیم کرد: کارخانجات و کارگاه های آلاینده، وسایل نقلیه موتوری و آلودگی هوای ناشی از منابع متفرقه، و آلودگی های جوی (مبتنی بر حقوق اداری) می شود.

بند اول: مقابله با آلودگی هوای ناشی از کارخانجات و کارگاه های آلاینده

منظور از کارخانه و کارگاه عبارت است از محل مشخصی که در آن یک یا چند دستگاه و یا وسیله به منظور تولید فرآورده ها یا عرضه خدمات مورد استفاده قرار

می گیرد و بهره‌برداری از آن سبب ایجاد یک یا چند آلوده کننده می شود تاسیس هرنوع کارخانه و کارگاه جدید و توسعه و تغییر کارخانجات و کارگاه های موجود مستلزم رعایت مقررات و ضوابط محیط زیست می باشد طبق ماده ۱۷ هر کارخانه مستلزم رعایت مقررات و ضوابط محیط زیستی است و قانون برای حمایت کیفری اعلام کرده است که وام برای احداث وسائل که الودگی ایجادنمیکند و جدید است حمایت می کند (شیروی، عبدالحسین، قراردادهای ساخت بهره برداری و واگذاری، پردیس، قم، ۱۳۸۴: ۷۴).

بند دوم: الودگی هوای ناشی از منابع متفرقه

منظور از منابع متفرقه عبارت است از هرگونه منبع آلاینده غیر از کارخانجات و کارگاه ها و وسایل نقلیه موتوری و هر فعل یا ترک فعلی که موجبات آلودگی هوا را فراهم می کند که مهمترین آنها شامل منابع آلودگی ناشی از اماکن مسکونی می شد. پخش هرنوع آلودکننده از منابع متفرقه در هوای آزاد بیش از استانداردهای مقرر ممنوع بوده و سازمان مجاز است با تصویب شورای عالی حفاظت نسبت به این منابع نیز محدودیت ها و ممنوعیت های زمانی و مکانی و نوعی و همچنین استفاده از مناسب ترین روش ها و وسایل نقلیه را الزامی مقرر نمایند یکی دیگر از منابع عبارت است از: آلودگی ناشی از حمل و نقل به علت شهرسازی بی رویه و سریع به اندازه آلودگی صنعتی مهم و از اهمیت برخوردار می باشد. آلودگی ناشی از حمل و نقل و وسایل نقلیه به شکل گازهای خروجی از اگزوز میباشد. این آلودگی با اتخاذ روش های برنامه ریزی کشوری، منطقه ای و شهری و استفاده از اتومبیل ها و سوخت های مناسب همراه با اعمال تکنولوژی کنترل آلودگی به حداقل می رسد (همان).

بند سوم: تولید بیشتر خودروهای برقی

در مقابل استفاده از سوخت فسیلی این خودروها، از معایب آن همانند خودروی های دارای سوخت سلولی هیدروژنی، می توان به عدم ساختار قابل اعتماد و استفاده نکردن از انرژی های تجدید پذیر مانند انرژی خورشیدی، بادی و حرارت مرکزی زمین اشاره کرد (همان). وسایل نقلیه موتوری که از مهمترین عوامل آلوده کننده هوا می باشند مورد توجه قرار گرفته و برای مقابله با آلودگی

هوای ناشی از آنها نظاماتی وضع گردید و حرکت، تولید، صادرات، واردات، و شماره گذاری آنها قاعده مند تولیدکنندگان وسایل نقلیه موتوری و موتورهای مربوط به این وسایل ملزم به رعایت استانداردهای تعیین شده بودند نیز اقدام به وضع قاعده کلی شده بود که مطابق با آن به کار انداختن وسایل نقلیه که بیش از استانداردهای مقرر و آلوده کننده های دیگر وارد هوای آزاد نمایند ممنوع است و از جنبه حمایت کیفری جای وسیله نقلیه آلوده وسائلی که آلوده کننده نیستند وارد بازار شود (کدیور، دکتر هوشنگ، آلودگی هوا و راههای مقابله با آن، فصلنامه فرهنگ جهاد، تهران، ۱۳۸۱: ۲۶).

بند چهارم: نگاهی به مقابله با آلودگی در فرانسه و آلمان

فرانسه یکی از پیشرفته ترین کشور های اروپایی برای مقابله با آلودگی می باشد این کشور با استفاده از انرژی خورشیدی و انرژی باد نیاز مردم را بر طرف کرده است و به مردم فرهنگ دوچرخه سواری را آموزش داده است شهرداری پاریس عزم جدی دارد برای مقابله با آلودگی هوا در پنج سال آینده مسیرهای ویژه دوچرخه در شهر را گسترش دهد و ۱۰ هزار پارکینگ دو چرخه بسازد. برای این منظور ۱۵۰ میلیون یورو هزینه خواهد شد. آلودگی هوای پاریس به حدی بود که شهرداری طرح تردد زوج و فرد خودروها را در مرکز شهر به اجرا گذاشت. آلمان متعهد شده تا کیفیت هوا را در شهرهای خود بهبود دهد و به همین دلیل تحت فشار کمیسیون اروپا قرار دارد. مقامات آلمان به دلیل مشکلات کیفیت هوا در شهرهای این کشور با اقدام قانونی روبرو هستند. بر اساس این برنامه علاوه بر رایگان شدن استفاده از وسایل حمل و نقل عمومی در آلمان، طرح ایجاد منطقه پاک، کاهش استفاده از خودروهای شخصی و ایجاد انگیزه برای استفاده از خودروهای برقی مطرح شده است که این قوانین در آلمان در حال اجرا هستند کشور آلمان به جای جریمه های نقدی و زندان جریمه های روزانه و تعلیقی مثل نظافت خیابان را برای مجرم در نظر گرفته است.

در نظام حقوقی فرانسه راجع به آژانس کیفیت هوا به تصویب رسیده که یکی از مهمترین قانون فرانسه در زمینه مقابله با آلودگی هوا محسوب می شود در طی نیمه دوم قرن بیستم بویژه دهه ۹۰ آیین نامه ها مصوبات و احکام و قوانین

متعددی در خصوص کنترل و مقابله با آلودگی هوا از جمله وسایل نقلیه موتوری، تاسیسات صنعتی، وسایل حرارتی و... وضع وبه تصویب رسید که در اینجا دلیل حجم بالای قوانین و مقررات و رویه های مختلف که در حقوق فرانسه وجود دارد (مشهدی، علی، حقوق آلودگی هوا، خرسندی، تهران، ۱۳۹۲: ۸۰).

بند پنجم: بررسی تطبیقی نظام قضایی انگلستان و ایران

ابتدا جهت ورود به بحث بهتر است با نظم قضایی کشور انگلستان آشنا شویم نظام حقوقی انگلستان به دو شکل است: حقوق موضوعه: که شامل قوانین و مقررات مصوب نهاد قانونگذاری این کشور است و در حال حاضر مقدم بر کامن لا می باشد یعنی قضاوت در رسیدگی به دعاوی، ابتدا قانون موضوعه را اعمال می کنند و اگر مورد را در قانون نیافتند به سراغ کامن لا می روند.

حقوق کامن لا که در آن قاضی به تحقیق در مورد آراء سابق الصدور می پردازد وبا استفاده از آراء صادره دادگاه رای خود را صادر می کند. البته در این زمینه آزادی مطلق ندارد بلکه همواره میشود به آراء دادگاههای بالاتر می باشند، منتهی الزامی هم ندارد که حتما رایی مشابه رای محاکم قبلی صادر کنند بلکه در هنگام صدور رای خود باید استدلال محاکم بالاتر را در نظر داشته باشد دادگاه های جزایی انگلستان دارای سلسله مراتبی هستند عبارتند از: دادگاه صلح، دادگاه شاهی، دادگاه استیناف و مجلس اعیان در این سیستم پایین ترین محاکم جزایی، دادگاه های صلح هستند و جرایم کم اهمیت در این محاکم بوسیله قضات صلح که عموماً از افراد محلی فاقد تعلیمات حقوقی می باشند مورد رسیدگی قرار می گیرد (صغیری، اسماعیل، law text، میزان، تهران، ۱۳۸۰: ۳۵).

صلح باید به صورت هیئتی عمل نموده و نمی توانند به تنهایی به پرونده ها رسیدگی کنند البته در مواردی استثنایی قضات صلحی وجود دارد. در نظام حقوقی انگلستان برای حمایت کیفری از محیط زیست مجوز فعالیت زیست محیطی مدیریت نحوه تخلیه فاضلاب، برخورد با مزاحمت های زیست محیطی اصلاح و تغییرات ژنتیکی به این معنا که هیچ فردی حق واردات، تحصیل، رهاکردن یا فروش موجودات اصلاح شده ژنتیکی را ندارد و در صورت عدم رعایت قوانین فرد مجرم محسوب می گردد. برابر قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا، سازمان

حفاظت از محیط زیست واحد های آلوده کننده را مشخص و مراتب جهت رفع آلودگی یا تعطیلی کار در مهلت تعیین شده به آنها ابلاغ می گردد در صورتی که مسول واحد ها به دلیل قابل قبول سازمان اثبات نماید که رفع آلودگی در ظرف مهلت تعیین شده عملی نمی باشد، سازمان می تواند برای یکبار مهلت اضافی مناسب به آنها بدهد نکته قابل توجه این است که باید اقدام فوری برای تعطیلی این واحد آلاینده که می تواند موجب مشکلات اجتماعی شود (نظیر بیکاری کارگران) انجام گیرد اما پیشنهاد بهتر این که به مدیران و مسئولین آن کارخانه تسهیلاتی چون وام یا نصب دستگاه جدید به جای دستگاه قدیمی را اجرا نمود. در کشور ایران صدور چنین مجوزی برای حمایت کیفی از محیط زیست (مانند انگلستان) وجود ندارد و به نظر می رسد قانون کشور انگلستان قوی تر بوده و اجرای موثر تری محسوب می گردد (مشهدی، علی، همان، چ ۲، ۱۳۹۶: ۱۴۱).

نتیجه گیری

بررسی تطبیقی نظام قضایی انگلستان و ایران: ابتدا جهت ورود به بحث بهتر است با نظم قضایی کشور انگلستان آشنا شویم نظام حقوقی انگلستان به دو شکل است: حقوق موضوعه: که شامل قوانین و مقررات مصوب نهاد قانونگذاری این کشور است و در حال حاضر مقدم بر کامن لا می باشد یعنی قضاوت در رسیدگی به دعاوی، ابتدا قانون موضوعه را اعمال می کنند و اگر مورد را در قانون نیافتند به سراغ کامن لا می روند. حقوق رویه (کامن لا): که در آن قاضی به تحقیق در مورد آراء سابق الصدور می پردازد و با استفاده از آراء صادره دادگاه رای خود را صادر می کند. البته در این زمینه آزادی مطلق ندارد بلکه همواره متبذ به آراء دادگاههای بالاتر می باشند، منتهی الزامی هم ندارد که حتما رایی مشابه رای محاکم قبلی صادر کنند بلکه در هنگام صدور رای خود باید استدلال محاکم بالاتر را در نظر داشته باشد دادگاه های جزایی انگلستان دارای سلسله مراتبی هستند عبارتند از: دادگاه صلح، دادگاه شاهی، دادگاه استیناف و مجلس اعیان در این سیستم پایین ترین محاکم جزایی، دادگاه های صلح هستند و جرایم کم اهمیت در این محاکم بوسیله قضاات صلح که عموماً از افراد محلی فاقد تعلیمات حقوقی می باشند مورد رسیدگی قرار می گیرد (صغیری، اسماعیل، law text، میزان، تهران، ۱۳۸۰: ۳۵).

قضاغت صلح باید به صورت هیئتی عمل نموده و نمی توانند به تنهایی به پرونده ها رسیدی کنند البته در مواردی استثنایی قضات صلحی وجود دارد. در نظام حقوقی انگلستان برای حمایت کیفری از محیط زیست قوانین زیر صورت گرفته اند: مجوز فعالیت زیست محیطی مدیریت نحوه تخلیه فاضلاب، برخورد با مزاحمت های زیست محیطی اصلاح و تغییرات ژنتیکی به این معنا که هیچ فردی حق واردات، تحصیل، رهاکردن یا فروش موجودات اصلاح شده ژنتیکی را ندارد و در صورت عدم رعایت قوانین فرد مجرم محسوب می گردد.

۱. نظام قضایی ایران در رسیدگی به پرونده های کیفری: درایران با توجه به دادگاههای عمومی و انقلاب جرائم زیست محیطی علی الاصول پس از انجام تحقیقات مقدماتی توسط دادسرا کیفرخواست صادره از سوی دادستان به دادگاه عمومی و انقلاب محل جهت رسیدگی به جرائم زیست محیطی نیز پیش بینی شده اند. بنابراین رژیم حقوقی ایران به انگلستان نزدیک شده است اما از آنجایی که در هر دو کشور غالباً افراد نا آشنا به احکام غیر صحیح و در نهایت تضییع حقوق افراد به شمار می رود اما در ایران اگر چه حمایت از محیط زیست می شود ولی صحیح نمی باشد مثلاً کارخانه هایی که جدید احداث می شود ولی به دلیل نبود ماشین آلات جدید هنوز آلودگی بسیار زیادی ایجاد میکنند. از مطالب گفته شده به دست می آید که نظام حقوقی داخلی کشور در برابر کشورهای مثل انگلستان با نقاط ضعفی روبه رو است و مجازات فعالیت بدون مجوز در کشور ما از نظام واحدی تبعیت نمی کند که می توان در این موارد از قانون کشورهای دیگر تقلید و عمل نمود. طرح حفاظت از محیط زیست از طریق قوانین کیفری (۲۰۰۷): این طرح برای حفاظت از محیط زیست از طریق قوانین کیفری، جهت تصویب اعضاء ارائه شده است. هدف از ارائه این طرح تصویب قوانین کیفری لازم توسط دولتها برای مجازات اعمالی که خسارت جدی به محیط زیست وارد می کنند، دانسته شده است. در صورت لازم الاجرا شدن این سند، دولتهای عضو باید در مواردی که عملی به نحو عالمانه یا در اثر تقصیر شدید باعث ورود خسارت به محیط زیست گردد، اقدام به تعقیب کیفری متخلف نمایند. از مصادیق این اعمال می توان به موارد زیر اشاره نمود: ۱. نقص غیر قانونی مقرراتی که موجب مرگ یا آسیب جدی

به انسان ها و محیط زیست شود.

۲. هر نوع عمل غیر قانونی مانند پسمانداری، ذخیره سازی، حمل و نقل، واردات یا صادرات پسماندهای خطرناک.

۳. تجارت غیر قانونی پسماندهای خاص.

۴. فعالیت های غیر قانونی هوایی مانند حمل مواد خطرناک به گونه ای که باعث خسارت جدی به محیط زیست گردد. ضمانت های پیشگیرانه: اغلب مصوبات بین المللی مبتنی بر همکاری هستند. به عبارت دیگر همکاری در واقع یک نوع ضمانت اجرایی به شمار می رود و عدم رعایت آن توسط یک کشور می تواند وجهه بین المللی یا منطقه ای آن را مخدوش نماید.

بیشتر مصوبات بین المللی، اعضا را مکلف به ارائه گزارش های موردی یا دوره ای می نماید. ارسال و انتشار این گزارش ها در قضاوت افکار عمومی نقش موثر دارد. به عبارت بهتر فشار افکار عمومی می تواند موجب کنترل رفتار دولتها شود. عموماً مندرج در قانون حفاظت از محیط زیست (EPA) حقوق انگلستان: در نظام حقوقی انگلستان قانون حمایت از محیط زیست در سال ۱۹۹۰ به تصویب نهاد قانونگذاری این کشور می رسد. این قانون به عنوان یک قانون مدون در این کشور دارای بخش های مختلفی در زمینه حفاظت از محیط زیست می باشد که نسبت به سایر قوانین محیط زیستی این کشور از جامعیت بیشتری برخوردار است.

منابع و مأخذ

الف) فارسی

- اسدی، مرتضی، هزینه خسارات آلودگی هوا و ضرورت اجرای مالیات سبز، فصلنامه تخصصی مالیات، تهران: ۱۳۸۷: ۲۰۳
- اعتمادی، یوسف، سیر تحول قوانین منابع طبیعی و محیط زیست، بهنامی، تهران: ۱۳۸۳: ۹۷۸
- افتخاری، محسن، جرائم علیه محیط زیست، بی تا، تهران: ۱۳۹۰: ۱۸
- امیرارجمند، اردشیر، حقوق اداری ۱، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۱: ۱۸
- ایولان، جهان سوم و بحران محیط زیست، دانشگاه فردوسی، مشهد: ۱۳۷۳: ۲۶
- باقری زرین قبایی، حسین، ضمانت های کیفری زیست محیطی در نظام حقوقی ایران و انگلستان، خرسندی، تهران: ۱۳۹۶: ۱۵
- تقی زاده انصاری، مصطفی، حقوق کیفری مویط زیست نشرقومس، تهران، ۱۳۷۶: ۲۰
- جلیلیان، علی، آلودگی هوا و گیاهان، کشاورز جوان، تهران: ۱۳۸۴: ۹
- حبیب زاده، محمدجعفر، پایان نامه چالش های حقوقی ضمانت کیفری، پیشین، تهران: ۱۳۸۲: ۴۱
- حیاتی، عباسعلی، مقدمه علم حقوق، بنیادحقوقی، تهران، ۱۳۸۹: ۱۸۳
- دکتر فتحعلی لواسانی، فهیمه، روانشناسی تخریب محیط زیست، بی تا، تهران: ۱۳۹۰: ۵
- زراعت، عباس، شرح قانون مجازات اسلامی، ققنوس، تهران، ۱۳۸۲: ۳
- شوون، پل، آلودگی هوا، ترجمه کریم کوشا، انقلاب اسلامی، تهران: ۱۳۶۹: ۸۸
- شیروی، عبدالحسین، قراردادهای ساخت بهره برداری و واگذاری، پردیس، قم: ۱۳۸۴: ۷۴
- عبدالهی، محسن، تغییرات آب و هوایی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۹: ۸۵
- علامه طباطبایی، فقه و محیط زیست، بی تا، قم: ۱۳۵۰: ۶۳

- قاسمی، ناصر، حقوق کیفری محیط زیست، تهران: ۱۳۸۴: ۹
- کاتوزیان، ناصر، دوره مقدماتی دوره مدنی وقایع حقوقی، یلدا، تهران: ۱۳۷۱: ۶۹
- کارترین، روش، بایسته های حقوق محیط زیست، بی نا، تهران: ۱۳۹۰: ۳۰۲
- کدیور، دکترهوشنگ، آلودگی هوا و راههای مقابله با آن، فصلنامه فرهنگ جهاد، تهران: ۱۳۸۱: ۲۶
- کریانگ ساک کیتی شیایزری، حقوق بین الملل کیفری، ترجمه ی بهنام یوسفیان و محمد اسماعیلی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها، تهران: ۱۳۸۳: ۹۷
- کوشکی، محمدحسین، چالش های نظام کیفری ایران در حوزه جرایم زیست محیطی، فصلنامه اطلاع رسانی حقوقی، تهران: ۱۳۸۶: ۷۱
- مشهدی، علی، بررسی ضمانتنامه های حقوقی مقابله با آلودگی هوادر حقوق محیط زیست ایران وفرانسه، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهیدبهشتی، ۱۳۸۶: ۲۶
- مشهدی، علی، حقوق آلودگی هوا، خرسندی، تهران: ۱۳۹۲: ۲۸
- مشهدی، علی، مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی هوا، فصلنامه اطلاع رسانی حقوقی، تهران: ۱۳۹۰: ۶۹
- نقی زاده انصاری، مصطفی، حقوق کیفری محیط زیست، قموس، تهران: ۱۳۷۶: ۱۶
- مظفری زاده، سجاد، پیشگیری از جرائم زیست محیطی، فصلنامه اخلاق زیستی، تهران، ۱۳۹۲: ۱۶۴
- ممدوحی، رضا، راه های مقابله و پیشگیری آلودگی هوا، دفتر محیط زیست، تهران، ۱۳۸۰: ۸

(ب) انگلیسی

- *Bruits et vibrations* (Cass. Civ. ۲, ۱۹février ۱۹۹۲, Bullciv. ۶۰.
- Cario, A, *International Environmental Law Reports*, Cambridge University Press, ۱۹۹۹, vol. ۱. p ۲۹۹
- *Diminution de la vue sur un paysage* Cass. - Civ. ۳, ۲ novembre ۱۹۷۷, GP. ۱۹۷۸Somm. ۲۱, DS ۴۳۴. ۱۹۷۸
- *émanations d'odeurs ou de fumées polluantes* Cass Civ. ۳, ۲۲février ۱۹۸۲, GP ۱۹۸۲
- Garner, Brayan (Editor in chief), *Black s Law Dictionary*, ۸th Ed p, ۵۷۵۵
- Kramer, Ludwing, op. cit, p ۳۶.
- Laura, Cresswell, *Air pollution, Fact sheet series for Key stage*, Manchester Metropolitan University, ۲۰۰۲, p. ۱۸
- Marilena, Uliescu *La responsabilité ۴۵, n° ۲, p ۳۸۲e pour les dommages écologiques», Revue interntionale d droit comparé*, ۱۹۹۳, volume
- Polarya'airpollutionMwtrwology and Dispwrson'oxfordUniversity Press' ۱۹۹۹p ۱.
- US Military Tribunal at Nuremberg, ۱۹Feb. ۱۵ ۱۹۴۸ ۱۹۵۳ Ann, Dig ۶۳۲.at ۶۳۶
- Wehmier'sally'Oxford Advanced Leners Dictionary'Universitypress ۲۰۰۳p ۱۷۱.
- Woolley QC, David, pugh Smith, Longman, Richard and Upton, William, *environmental la*, ۲۰۰۰, p ۸۷۷.